

XAVIER MESADO GIMENO

*L'Islam a les comarques de la Plana
durant els segles XIII-XIV*

«ESTUDIS CASTELLONENCS»
Nº 7 1996-1997, pp. 697-712

I. LA PLANA ABANS DE LA CONQUESTA

Per comprendre l'escàs desenvolupament cultural i urbà de La Plana a l'època musulmana s'ha de veure aquest territori en la perifèria nord del Sharq al-Àndalus, allunyat de les rutes comercials de més intercanvi i moviment econòmic propis del sud peninsular. Per tant el desenvolupament humà de La Plana serà tardà dels segles XI-XIII, a l'època de la creació de les taifes i es veurà truncat per l'avanç dels regnes cristians del nord.

Per fer una mena de diacronia cal plantejar-se segons opinió d'Artur Rufino la possibilitat que es colonitzara en un primer moment la planura per la seua evident rendibilitat agrícola, més encara ja que ofería a la vora dels rius Millars, Sec i Belcaire la possibilitat de regar la terra. Més tard als segles XI-XII coincidint amb l'amenaça dels regnes cristians, s'ocuparien estratègicament els pujols que rodegen la planura, construint-se els castells d'Almenara, Uixó, Nules, Onda, La Magdalena i Montornés per citar els més importants. Seguint el raonament de Rufino per defensar alguna cosa primer hem de tenir alguna cosa per defensar.

En canvi Guichard postula primer una ocupació de les altures per a després passar a colonitzar les terres planes, amb l'única base de la toponímia com a hipòtesi de treball.

Per totes aquestes coses: el despoblament, el tardà desenvolupament econòmic, i el fet d'esser la zona una marca frontetera, explicarien la mediocritat de la civilització islàmica comarcal.

La total manca de coneixements de la situació islàmica d'abans de la conquesta, ha dut a intents d'explicació no del tot satisfactoris; els historiadors han creat un "models històrics" basats en la seua recerca personal (l'arqueologia i la toponímia, o l'arxivística). Els casos més remarcables són el de l'arqueòleg francès Pierre Guichard i el de l'arabista Maria del Carme Barceló Torres.

Segons Guichard La Plana era un lloc fronterer, carent de veritable vida urbana, si ho comparem a la resta de la taifa valenciana, o murciana i amb Andalusia; els únics centres que podem anomenar ciutats "madines" serien Onda i Borriana.

Onda era la ciutat més important de La Plana, on es conserven interessants exemplars de ceràmica musulmana estampada amb adorns, així com uns estucats que evidencien un cert luxe urbà; Onda va ser també la pàtria d'un relativament elevat nombre de savis i de lletrats, el que fa pensar que en aquesta capital de districte hi havia una certa activitat intel·lectual.

Un altre cas és el de Borriana, si bé Pierre Guichard la veu com a cap d'un districte "amal", i que deuria la seua importància a la posició geogràfica -situada en un encreuament de camins, a la vora de la

principal via de comunicació de la costa, el camí Caminàs, que era la ruta costanera que unia Tortosa i València-, i també per ser la capital administrativa i militar de l'anomenada aleshores Plana de Borriana.

Segons Pierre Guichard, l'esquema del poblament rural seria el ja conegut en les seues hipòtesis dels "castells rurals", on hi haurien unes alqueries escampades pel terme i protegides per uns castells d'altura, edificats als pujols que voregen la planura, i a la vora dels quals pot hi haure una petita localitat fortificada pero sense cap caracter urbà.

Aquests castells o "husun", amb les seues alqueries depenents abarcarien un terme castral que rebria el mateix nom que el castell, i que junt a la comunitat musulmana o "aljama" composaven la unitat d'enquadrament de la població; els principals termes castrals serien: Almenara, la Vall d'Uixó, Nules, Eslida, Betxí, Borriana, Onda, Fadrell, Borriol i Montornés. Per a Guichard la funció principal dels castells era la protecció dels habitants i el bestiar del seu terme, a aquesta funció es destinaria l'albacar, gran recinte emmurallat capaç d'albergar una població important amb els seus béns; mentre que la celòquia era la part alta del castell on podia residir l'encarregat del castell o un representant del poder central, als castells més importants com era el d'Almenara per llur funció de control del territori.

Pel que fa a l'alqueria, Guichard hi veu una propietat col·lectiva, la unitat més petita de poblament, per a ell es tracta d'una comunitat d'unes decenes de cases que exploten el territori, sense cap dependència social o econòmica d'un senyor eminent, i possiblement composta per un grup parental, que segons ell seria barbaresc. Front a l'alqueria es troba el rafal, el rafal seria el domini d'un sol propietari, d'una extensió molt variable, i situat prop de les ciutats; els seus amos serien l'aristocràcia andalusina i els alts càrrecs del govern central de la taifa valenciana.

Per la seua part, Maria del Carme Barceló Torres opina que pel desconeixement de la localització geogràfica del poblament musulmà i de llur composició social i ètnica només podem fer una distinció entre dos modes de vida distints i complementaris; el nòmada, ramader i el sedentari, agricultor; així els nòmades serien els barbarescos dedicats a la pastura. La colonització del camp per efectius arabobarbarescos es faria als segles XI-XIII amb un retard de dos segles respecte al sud de la taifa valenciana, i la seua marca més visible seria la fundació d'alqueries a les planes litorals. Els conreus es poden dividir entre regadiu i secà, situant-se el primer a les planures irrigades i a les valls intramuntanes, mentre els segon ocuparia la resta del territori.

Administrativament la taifa valenciana es dividia en *cores* (*kora*, districte), que tenien la seua capital en una ciutat important, on residia el governador. La Plana pertanyia a la cora de València. A efectes de recaptació d'impostos la *cora* es dividia en *iqlim*, (zona dedicada a l'agricultura), València en tenia 12 entre ells els d'Onda i Almenara; i *juz*, (terres de pasturatge) terres sotmeses a unes normes legals particulars, car pertanyien a la comunitat, dels quals valència en tenia 14.

Al segle XIII d'una madina depenien un cert nombre d'alqueries i districtes anomenats: *nahiya* (espai agrícola), *juz* (pastures) i *iqlim* (terres conreades amb alqueries).

Als voltants de les ciutats hi havien terres regades, formades per nombroses explotacions agràries, per a la madina de Borriana es coneixen més de vint alqueries i vuit rafals. Junt a les ciutats hi havien propietats més grans pertanyents a mercaders, professionals, juristes o menestrals enriquits, els quals deuriem explotar la terra en règim d'arrendament o de parceria.

A La Plana es coneixen sistemes de rec a les hortes de Borriana i Onda, i a les planes fertils dels rius Millars i Belcaire, així com a les valls intramontanes de la serra d'Espadà; d'aquestes terres, la major part estaven dedicades al conreu del cereal, mentre que a la part de la muntanya, a les serres d'Espadà al sud i Desert de les Palmes al nord, ho estaven pels ramats, els quals romangueren gran importància, així com els boscos.

Segons Maria del Carme Barceló el camí que unia les ciutats de Sagunt amb Tortosa, pasava pels següents llocs: Almenara, Onda, Moró i Morella, i d'allí cap a Alcanyís per a bifurcar-se cap a Saragossa i cap a Tortosa seguint una via interior.

Segons Vicent Ortells Chabrera, el poblament de La Plana estaria capitalitzat per la ciutat d'Onda, important etapa del camí que va des de Sagunt cap a Tortosa i per l'important enclau de la serra d'Espadà, amb Eslida al cap. La resta serien alqueries més o menys grans, solament destacara a la planura la madina de Borriana al segle XII. Borriana seria un centre abastidor de les poblacions de l'interior, i un port d'exportació de les seues mercaderies, així com les de la madina d'Onda.

La renaixença cultural, testimoniada per al cas d'Onda amb un nombre de savis similar al de les ciutats mitjanes de la mateixa cora valenciana, estaria lligada al desenvolupament econòmic tardà, i amb ella s'implica una arabització lingüística de la societat andalusina.

II. LA CONQUESTA: ELS PACTES DE RENDICIÓ

A/La conquesta:

A la crònica del rei Jaume I, al capítol 127 ens parla de l'entrevista d'Alcanyis, establerta entre el rei, el noble aragonés Blai d'Alagó i el mestre de l'ordre de l'Hospital fra Hug de Fullalquer, en la qual queda reflectit com i de quina manera es produiria la conquesta del territori valencià.

Blai d'Alagó que havia sofert un desterrament durant dos anys a la taifa de València recomanà al rei que no asetjara els castells "*car bé n'hi ha quaranta o cinquanta que, mentre que menjar haguessen, vos no tot vostre poder no els podrieu prendre: mas consell-vos en quant jo se ni entenc que anets a Borriana per aquesta rao, car Borriana es lloc pla, e es prop de vostra terra. e vendre-vos-hi per mar e per terra mills que no faria si pus lluny fosset en la terra, e a fiança de Deu, al pus luny haurest-la dins un més, e trobar-hi hets gran conduit, e aquest és lo melor lloc que jo se per vos començar a conquerir lo regne de València*".

Seguint aquest pla Jaume I diu "*E aquells castells qui son a les espales (de Borriana) així com es Peníscola, e Culler, e Ares qui viuen del camp de Borriana de conduit, e seran entre nos e terra de crestians, tots s'hauran de retre, perque nos seren denant, e no podran haver lo conduit que el venia de Borriana*". Ací apareix clara la dependència que tenien els castells del nord de la taifa valenciana dels queviures que rebien de La Plana anomenda aleshores de Borriana. I per tant era ací, a les ciutats, on restava el centre econòmic i administratiu del territori. Dintre l'equilibri de poder entre castells i ciutats es veu clarament com aquest es troba decantat vers les ciutats.

Al capítol 156 de la mateixa crònica l'exèrcit reial després de baixar des de Terol per la ruta del riu Palància, arriba a La Plana per la vall de Segó cap al sud, el rei escriu: "*E el setí de Borrialla fo mitjan maig*" continua la crònica el fet de Borriana fins al capítol 177, on acaba amb la rendició de la vila després de dos mesos de setge amb les següents condicions: "*que els lleixasem eixir les persones amb les robes que s'e porien traure, e retrien la vila: e aço farien dins cinc dies per rao d'aparellar llurs coses, e iriensen, e hom els guias tro a Nulles, e que iurassem nós que no els trencas hom aquell guiatge, e que foren sauls e segurs tro a Nulles. E dixem-los que hi hauriem acord*", continua al següent capítol "*e fo així feit, que n'eixissen tots dins quatre dies ab açó que en podien llevar en les costes e en les mans. E en aquesta manera haguem Borriana. E per tal que sapien les gents quans havia en Borriana. entre homes. dones i tosets, foren set milia e trenta-dos; e dura el setí ans que fos presa dos méses*". En aquest cas únic amb el de València la capitulació ha sigut sense condicions, per la qual cosa la població musulmana -que segons R.I.Burns serien uns 5.000 entre vilatans i habitants de les alqueries- hagueren de marxar cap el terme del castell de Nulles, on ocuparien l'aleshores abandonat campament cristià, creant a Mascarell un nou poble musulmà amb un traçat totalment regular, cas únic a tot el país.

A partir d'aquest moment, juliol de 1233, els castells situats al nord de la vila de Borriana capitulen, començant per Peníscola, Cervera, Xivert i Polpis. Mentrestant a Borriana resta el noble Pere Cornell amb

100 cavallers i “*d’aul feien cavalcades, e guanyam Castelló de Borriana, e Borriol, e les Coves de Vinroma, e Alcalaten, Vilafameç*”. D’altra banda el rei Jaume I fa una campanya de rapinya a l’Horta de València i a La Ribera, mentre que a La Plana Pere Cornell des de Borriana combat contra Onda, Nules, la Vall d’Uixó i Almenara. Als capítols 190-191, la crònica narra la conquesta d’Almassora per Pere Cornell, que havia quedat aïllada a espatlles dels invasors cristians.

Al setembre de 1237 a la batalla d’El Puig estava “*Saen amb tot lo poder de Xativa tro en Onda*”, és a partir de la derrota de Çaien que comencen a retres a Jaume I tots els castells situats al nord del castell d’El Puig, aquesta victòria sobre els musulmans fa que siga ja irreversible la conquesta de les terres de La Plana; així estan allí a El Puig, li arribà al rei un missatger de la vila d’Almenara i de seguida comencen les negociacions “*vecnos un message d’Almenara. de l’alfaquim e d’un altre sarraí que hi era molt poderos, que si en podiem parlar ab nos ells nos rendrien Almenara:(...) e parlam ab aquells dos e dixeren-nos que parlarien ab l’Aljama e que endrecarien com nos podriem haver aquell lloc*”, l’acord es fa finalment amb les condicions següents: “*E demanaren-nos que els heretasem a cada un, de part ço que havien en Almenara de tres jovades de terra a cascu, e que en donassem a parents llurs, que haurien feit llur ajuda, trenta jovades, e que totes aquestes jovades serien de los alquebers, ço son d’aquells qui havien dessemparat lo llogar, qui s’en eren fuits, e que els donassem a aquells dos dues-centes vaques e mil entre ovelles e .cabres, e que les vestissem de drap de grana quaranta de llurs parents, d’aquells qui eren ab ells en lo feit, e que donassem a aquells dos sengles rocins que anasen en compte de cavalls*”. Una volta el rei es a Almenara tots els moros li reteren la vila “*llevat l’alcaid del castell, lo qual tenia per Çaien, e que en podia haver tro a vint homes estranys ab ell*”.

La rendició d’Almenara abarca els capítols 243-247 de la crònica i és molt il·lustratiu de la política de rendicions practicada pel rei Jaume I, es veu com el rei primer s’entrevista amb uns representants de l’aljama per després ultimar el tractat de rendició amb aquesta aljama, com a representant del poder local; les condicions del pacte són el respecte dels béns als que es reten i el repartiment dels béns dels que han fugit, amés d’un nombre variable segons el cas de bestiar (cabres, ovelles i vaques) i de roba. Altra dada interessant es veure com en aquest cas l’aljama domina la vila mentre que el castell el domina un alcaid lleial al soldà Çaien, amb vint homes *estranys* de guarnició.

Després del castell d’Almenara, es reteren la resta de castells de la serra d’Espadà, (Eslida, Nules, la Vall d’Uixó i Alfondenguilla) en uns termes semblants als d’Almenara. La qual cosa es féu de la següent manera: El rei Jaume I era en una torre prop de Moncofa on rebé als enviats de Castro (castell i alqueria situats dalt d’Alfondenguilla) otorgant-los “*llur llei i llur franquees, així com en llur temps de sarrains*” i donant-los una quantitat de cabres i ovelles no especificada, roba per a vestir 5 vells, (amb el sentit de notables, persones principals de la comunitat) i 2 cavalcadures. Als moros d’Uixó els feu “*cartes ab llur llei, que la tinguessen, e de totes llur costumes així com solien haver en temps de sarrains. e que ens donasen dretura així com feien al rei llur*”, i els donà 1500 cabres i ovelles, 60 vaques, 3 rossins i roba per a vestir 30 vells. Als moros del castell de Nules es feu les cartes i els donà 1000 ovelles i cabres, 50 vaques, 2 cavalcadures i roba per a vestir a 20 vells. Després d’aquests llocs es va retre l’Alfondenguilla.

Després de la seua rendició ocupaven els castells: “*E sempre de mantinent reteren-lo’ns, e llelxiam-hi nostres alcaids e nostres homes: e metrem vetlles en cascú dels castells així com se tanyia de fer*”.

La crònica de Jaume I, no ens diu res respecte a les rendicions de la serra d’Eslida i del castell d’Onda, però no obstant podem concloure que aquelles degueren d’ocorrer pel mateix moment i amb unes condicions semblants.

B) Els pactes de rendició:

Un dels pactes més ben detallats que s’han conservat, és després del d’Alcalà de Xivert, el tractat d’Eslida de 1242, conegut com primera carta de poblament d’Eslida. Aquest acord abarca Eslida i els

pobles veïns, amb els seus castells com són: Veo, Aín, Pelmes, Sueras i Senquier, que constituïen l'aljama d'Eslida i que respectava un acord anterior. L'acord concedia als pobladors de la dita aljama la plena llibertat de practicar llur religió i d'elegir llur pròpia assemblea, a més de mantenir els càrrecs públics de l'aljama, les seues lleis i els seus costums, així com les seues cases i propietats.

El text és ple de referències a l'època anterior amb sentències com "*tal com es feia en temps de sarrains*" o "*segons llur costum*", abarcant la totalitat dels usos i costums de la comunitat islàmica, tal com són el reg dels camps, el pasturatge dels ramats, l'ensenyament a l'escola, els impostos sobre el bestiar i les rendes a pagar. A més el rei es comprometia a garantir la seguretat dels musulmans que hi viviren, a no permetre la intrusió de cristians i jueus al terme, també els concedia la llibertat de moviments sobretot a l'interior de llurs termes i assegurava que els fugitius podien tornar sense represàlies, i el emigrants anar-se'n si ho volien, a uns i altres respectant-los els béns; els moros podien vendre i comprar lliurement, deixar en herència, i fer contractes vàlids defora de llurs termes.

En general les condicions són bastant generoses perquè sembla que no s'ha produït un canvi radical de les condicions de vida dels moros eslidencs, en aquest primer moment.

De l'aljama d'Uixó tenim un altre tractat de l'any 1250, aquesta aljama d'Uixó, comprenia més d'una dotzena d'alqueries, amb potser 3000 habitants, contava amb una forta fortalesa dalt d'un cim, el conegut com el castell d'Uixó. La seua carta de poblament representa una reorganització administrativa després de la recent revolta d'Al-Azraq, que és materialitzada en un setge al castell d'Uixó. A la carta de 1250 es concedeix l'amnistia a tota la població en general llevat dels cabdills de la rebel·lió, també s'enumeren els costums que regien la vida dels sarrains tal com "*es conte en llurs privilegis antics*", segons apareixien en la carta antiga, que segons diu el document encara la tenien: "*la carta antiga. la qual de present és en la llur ma*" referint-se a les cartes de rendició redactades en llatí i àrab; com ho és l'única que s'ha conservat, el tractat del Pouet signat per Al-Azraq i per l'infant Alfons.

Els termes de la carta d'Uixó abarquen: la llibertat de l'ensenyament de l'islam, el manteniment de l'organització de l'aljama, la llibertat d'usar llur llei (la *sunna* i la *sharia*), unes quantes exempcions fiscals, la seguretat dels mercaders i dels emigrants. La carta definia els límits geogràfics del terme d'Uixó i decretava la llibertat de viatjar o comprar a qualsevol lloc defora dels seus límits, menys a València i a Borriana. Les condicions d'aquesta carta són semblants a les de la carta d'Eslida.

Jaume I s'encarava a dues alternatives per als vençuts musulmans. D'una banda els podia foragitar o també esclavitzar-los individualment allà on fos factible; o sinó els podia garantir permanentment la supervivència religiosa, política i legal en forma de comunitats locals tancades, aljames, dintre del marc del seu nou regne cristià.

III. L'APROPIACIÓ DEL TERRITORI

Cal remarcar l'impacte de l'ocupació militar cristiana que va traduir-se en la gestació d'un nou sistema econòmic-social i en conseqüència en un vast i profund reordenament agrari. Els senyals més inequívocs de les transformacions ocorregudes als paisatges corresponen a l'estructura i la xarxa de l'anterior poblament musulmà. Acabada la conquesta es desmantellen els hàbitacs i els castells situats a les altures, el que suposa una fractura amb l'organització islàmica anterior de districtes rurals, analitzada per Guichard, que es transformen; els castells d'altura perden la seua funció de refugi de la població i dels seus béns, i queden com un suport del nou poder feudal i com a centre de la recaptació tributària.

Aquest tall en el poblament, a la planura i les valls muntanyenques, originà una disminució dràstica i irreversible del nombre d'alqueries ocupades pels musulmans; al mateix temps que es transforma l'alqueria deixa d'ésser un centre poblat per un grup parental per aproximar-se a una heretat o segona residència.

A la plana un cas emblemàtic seria el terme del castell de Nules: de les 7 alqueries que hi havia a l'època musulmana, com eren: *Aigues Vives*, *Mesquita*, *Mancofa-La Rapita*, *Nules* (avui la Vilavella), *La Seyt*, *Beniezma*, *Benicató* i *l'Alcudia* només es conservaran, *Nules* (la Vilavella) i *Moncofa*; mentre que es crearan dues viles noves, *La pobla de Nules*, habitada només per cristians, i *Mascarell*. També podem observar una certa separació del poblament, així mentre la vila de Nules (Vilavella) i Mascarell restaran poblades pels musulmans, Mancofa i la pobla de Nules (Nules) ho seran pels cristians.

En aquest reemplaçament hi ha més coses que un canvi de noms, es tracta de la implantació del nou model espacial feudal cristià, sobre l'antic model espacial musulmà. Així la importància del castell com a centre vertebrador del terme, és substituït per "la Pobla" o nova vila emmurallada; amb les seues càrreges d'imposició fiscal i d'aplicació de les seues ordenances.

La mutació no obeeix només a criteris d'ocupació i defensa del territori, de la planura, sinó més bé a la creació d'un nou espai on els vilatans pogueren organitzar les seues activitats econòmiques i les de l'espai col·locat sota el seu domini, per mitjà de les ordinacions municipals. La nova població cristiana se superposà, dintre de cada territori castral a la xarxa d'alqueries musulmanes preexistent, que desaparegueren en la major part.

Així fou com ocorregué al terme del castell de Castelló; ja que aquestes noves viles emmurallades a mig camí entre centre urbà i rural foren construïdes per tal de tancar dintre els seus murs la població cristiana del terme, instal·lada inicialment de forma més o menys dispersa en les antigues alqueries musulmanes.

Així els cristians a banda d'instal·lar-se a les madines musulmanes, tot i desplaçar els seus habitants a ravals fora de la ciutat, com és el cas d'Onda, o fora del terme, com és el cas de Borriana, tendeixen a agrupar-se en nuclis de poblament més densos del que ho eren les alqueries musulmanes. Traslladant les viles de lloc i fins i tot creant-ne de noves.

A la comarca de la Plana les viles traslladades serien les noves pobles de Castelló, Almassora i Almenara. La vila de Castelló es va traslladar l'any 1249 al pla, al lloc que ocupava l'antiga alqueria musulmana de Benarabe; la vila d'Almassora, es traslladà des del lloc de l'antic castell i vila d'Almassora la Vella, a l'emplaçament actual, i la vila d'Almenara, fou traslladada al peu de l'antic castell i vila del mateix nom.

Mentre que són fundacions noves les viles de Vila-real i Nules.

Vila-real, única vila fundada pel rei Jaume I, amb un terme propi prés del de Borriana, té una carta de poblament que data de l'any 1274, però segons l'opinió del professor Ramon Ferrer ja estaria edificada cap a finals de l'any 1268, sinó abans. Les causes per les quals el rei fundà la nova vila serien l'aprofitament agrícola de part del territori del terme de Borriana, de la séquia cap amunt, amb la contruïció per a tal fet de les noves séquies a la vora de la nova vila, i també l'heretament de mans del rei a servents i empleats de la casa reial.

La nova pobla de Nules fou fundada per Guillem de Montcada, senyor de Nules, que en un document datat l'any 1251 rep del bisbat de Tortosa la meitat dels delmes per raó d'haver expulsat als moros del terme i estar repoblant-lo amb cristians, els quals de manera progressiva anirien poblant la nova pobla de Nules i l'antiga alqueria mora de Moncofa.

Crear una vila de nova planta permet ordenar-la raonablement. Es va triar per tal d'edificar-les un traçat regular, en escaquer, amb recintes de forma rectangular a les viles d'Almenara i Vila-real, quadrangular a les viles de Castelló i Nules, i ovalada a la vila d'Almassora.

Els mòbils per a la creació d'aquesta xarxa de noves viles serien per una banda l'ocupació per part dels cristians dels espais agraris més idonis per a la agricultura, creant tota una nova xarxa de séquies per passar en explotació una major quantitat de terra, i d'altra banda per a tractar d'envoltar les zones de poblament mudèjar, que quedarien embossats a les zones muntanyenques interiors de la serra d'Espadà i a Borriol.

S'hi detecta a les viles la creació de barris separats on es recollien les minories religioses, en forma de moreries i calls jueus. Hi havien calls jueus a les viles de Borriana, Castelló, Vila-real i Onda, i

moreires a les viles d'Onda i Borriol, mentre que fracasà la creació d'una moreira a la vila de Vila-real al segle XIII, encara que aquesta es crearà posteriorment al segle XV, però tindrà una vida molt curta; també al segle XV es creà la moreria de Castelló.

A la segona meitat del segle XIII i arran de les revoltes musulmanes dels anys 1248 i 1276, els musulmans derrotats en sofriran les consegüents represàlies. S'originen migracions i expropiacions per tal d'instal·lar nous cristians a la planura; és el cas ja esmentat del terme de Nules, es desplacen comunitats senceres a les comarques de l'interior, quedant la minoria mudèjar segregada espacialment. A les muntanyes, els moros nouvinguts començaran l'explotació de les vessants muntanyenques creant tot un sistema de terrasses, on l'augment demogràfic fa que es creen noves poblacions, com és el cas de Benialí -a la serra d'Espadà- dintre del terme d'Eslida. Però també els cristians pretenien instal·lar-se a les muntanyes interiors, és el cas de la creació de la vila de Sueras, que abans pertanyia a l'aljama d'Eslida i on Guillem d'Anglesola i Guillem Berenguer fundaren la "Sueras Baja" amb cristians nouvinguts.

La transformació de les condicions de vida dels musulmans va ser relativament ràpida, encara que realitzada de forma desigual. A les zones muntanyenques de l'interior, menys favorables a la colonització cristiana, romangueren grans aljames com les d'Eslida, Uixó i -en menor mesura- Borriol, que conservaren llurs terres i que restaren sotmeses a impostos lleus derivats de l'anterior fiscalitat islàmica, al mateix temps que romangueren les formes d'organització i vida comunitària més pròximes a les de llur passat islàmic. Aquesta afirmació és segons l'opinió de Josep Torró només vàlida per al moment de la postconquesta i de cap manera pugué perllongar-se fins la meitat del segle XIV.

Després de la rebel·lió de 1248 Jaume I va repoblar les viles i els castells dels musulmans expulsats, donant les cartes de poblament a les viles de Sagunt i d'Onda eixe mateix any; a les cartes de poblament d'Onda i la Vall d'Uixó es reparteixen els béns abandonats pels moros fugitius.

L'any 1246 Jaume I donà a poblar a Guillem de Pau les alqueries de Ribesalbes, Berita i Truxelles a nous pobladors musulmans, mentre que a Onda existiria una població mixta de cristians i sarraïns, que després de la revolta d'aquell any, serien foragitats, però no del tot, ja que restarà el raval de la Moreria, fora de la ciutat, i les alqueries de Tales i Artesa al seu terme. Els reasentaments de poblacions mudèjars, com són els de les alqueries d'Onda reflecteixen l'existència de comunitats camperoles desposeïdes i empentades a ocupar ingrates zones muntanyenques.

Després de la revolta de 1276, amb els subsegüents moviments de població, a les noves cartes de poblament que ara es redactaran, s'ha augmentat el nivell de les impositcions, els censos, agreujant-se la condició econòmica dels camperols mudèjars. Perquè fins i tot a les grans aljames muntanyenques la continuïtat amb el passat és aparent, ja que en molts casos a l'igual que Eslida s'ha modificat la seua distribució anterior i les aljames resten ara molt disminuïdes, tant territorial com demogràficament.

IV. LES ALJAMES

La comunitat mudèjar no tenia cap tipus de representació davant les institucions polítiques del regne, i només tenia organismes delegats de govern al si de l'aljama, sota la jurisdicció reial o senyorial.

L'aljama o comunitat mudèjar la composaven un consell i uns oficials (alamí, alcadí, alfaquí...). L'administració de justícia entre els mudèjars continuava essent la mateixa que a l'època islàmica; aplicant-se les disposicions de la llei alcorànica i la tradició islàmica, la sunna i la sharia.

A l'alcadí li corresponia la vigilància i el control de la propietat col·lectiva (els abus de les mesquites), feia de jutge i de notari, i també abraçava la jurisdicció sobre matrimonis i rebutjaments, la successió i les herències, la situació dels òrfens i els càstig dels criminals; pel seu gran prestigi el *cadí* emergia com a poder local en moments de crisi. Per tal d'ajudar el *cadí* hi havia un lloctinent que enregistrava els contractes,

també hi havia un ajudant en qüestions comercials, el *çalmedina* o *mustaçaf*. L'alcadí i el consell eren els qui gestionaven l'aljama. Fins al segle XIV no serà que l'alamí adquirirà més poder i desbancarà l'alcadí al cap de la comunitat mudèjar. L'*alfaquí* sembla ser una altra mena d'anomenar l'alcadí.

L'aljama es comparable al municipi o universitat cristiana, i estava formada pels habitants d'un terme castral o d'una sola localitat, o pel barri d'una ciutat o moreria.

L'aljama estava regida per un consell de vells o *xeics*, al front del qual es trobava l'*alamí*, els quals elegien uns jurats, aquests acostumaven a ser dos per a una localitat, i fins a 13 per a varies localitats, els quals s'encarregaven de l'administració local de cada nucli de població.

El consell de l'aljama el composaven els vells, els *xeics* amb el significat dels notables, amb caràcter vitalici, a les alqueries podien ser els cap de família, ells elegien l'*alamí* i els jurats, els quals es renovaven anualment. Segons R.I. Burns el consell de l'aljama es va crear de forma transitòria amb l'agrupació dels notables al moment de la conquesta i es va convertir de manera permanent en l'assemblea mudèjar, quedant així institucionalitzada.

L'*alamí* tenia la funció de col·lector d'impostos, això el feia el mediador entre l'aljama i els seus senyors feudals, per aquesta posició seua de pont entre les dues comunitats, ja estava alterant les seues funcions per a esdevindre un administrador, ell portava els comptes i feia de batlle del senyor o del rei. Altres carrecs menors eren l'*ajudant de l'alamí*, el *clavari*, el *missatger (saig)*, el *muetzî* i l'*alfaquí* o escrivà notarial.

A/La degradació de la condició social dels mudèjars:

Les comunitats musulmanes crearen uns mecanismes d'autodefensa destinats a evitar l'erosió de les condicions del seu estatut paccionat, que en conseqüència creen unes comunitats més sòlides; els condemnats a la pena de mort i l'esclavitud eren rescatats per les aljames a canvi d'elevades contribucions en diners. Des d'una concepció inicial més oberta i participativa a tots els veïns reunits en el consell, el poder local evolucionarà lentament cap a un model més restrictiu i jeràrquic, en el sentit que els jurats i els vells eixien de les famílies més acabdalades de la comunitat.

Les aljames suportaven barems més amplis de substracció de l'excedent, i una erosió de l'estatut tolerant reconegut a les capitulacions originàries. L'opressió s'exercia sobre la minoria islàmica, que era víctima del menyspreu i estava sotmesa a creixents vexacions i a no pocs atacs brutals que es desencadenaven sempre en conjuntures delicades.

Com a camperol el moro es trobava escindit en una jerarquia diàfana, fonamentada en la possessió de la terra, i que responia al control de les magistratures religioses i polítiques per part d'una minoria de terratinents.

Les minories nacionals poden fosilitzar elements bàsics que conformen la seua manera de concebre el món i d'estructurar les seues relacions internes i externes. Així aspectes essencials com la religió la llengua o la cultura material van perviure fins el seu foragitament, malgrat que de vegades amb profundes transformacions i canvis de significats.

Segons els primers tractats, com per exemple la carta pobla d'Eslida de 1242, ens trobem davant un pacte en peu d'igualtat entre el rei i la comunitat camperola sotmesa sense violència, amb una fiscalitat poc gravosa; però que serà trencat després de la revolta dels musulmans de l'any 1247, de la qual en deriven noves càrreges i tributs com l'*almagram* (dècima), l'*azac* (impost sobre el ramat i els ruscós), el *besant* (capitació) i l'*alfarda* (impost sobre el patrimoni).

Passats 30 anys i dues rebel·lions, Pere III, negocia un nou conveni amb l'aljama d'Eslida el juny de 1277; reafirmant les garanties sobre la propietat i respectant la llibertat de religió i de l'ensenyament de l'alcorà. L'aljama conserva l'elecció dels seus càrrecs (*alamí*); es conserva la llei islàmica, la redacció

de tots els documents per mitjà del *cadí*, i la figura de l'*acaid*; es decreta una amnistia per als fugitius que podien recuperar els seus béns, o emigrar venent-los dins l'aljama. Les rendes i els impostos s'adaptaven a la dècima corànica, una dècima part sobre les collites conreades per a la venda, a més del manteniment dels murs defensius del castell i d'una suma global anual de 400 besants, que s'havien de canviar a raó de 3 mitjos sous valencians, el que fa un total de 1400 sous. La dècima fiscal gravava els cereals i l'oli, exepte els fruits i les hortalisses que es consumien a casa. Les cases de banys i els forns havien de continuar segons el costum islàmic. El conjunt de les càrreges es pot comparar prou bé, amb les de les cartes de poblament cristianes contemporànies.

Comparant aquesta carta amb la primera, que havia perdut Eslida amb la rebel·lió o guanyat a les negociacions. A la carta de 1242 s'havien garantit expressament els drets al cementiri i a la crida del *muetzí*; les abelles i el bestiar reben una atenció especial, serveis públics com els alfòndecs i els molins hi eren especificats, i no només els banys i els forns. I sí al 1242 s'havien retés sis viles amb castell (Aín, Veo, Pelmes, Sueras i Senquier) a la de 1277 hi són reemplaçades per les alqueries de Aín, Beata, Guaraira i Lloret, de manera que l'ajama ha estat reduïda. També era nova l'exigència a la segona carta de portar aigua i llenya al castell i la pèrdua de la garantia contra la intrusió dels cristians dins el seu territori.

Els establiments posteriors a 1258 enregistren unes condicions més dures, abunden les *çofres* o treballs personals per al senyor. També facilità l'erosió dels privilegis el fraccionament de les aljames en comunitats més petites, amb poca força per oposar-se al senyor i als cristians, que vivien molt més concentrats. Per la qual cosa el camperol musulmà es converteix al llarg dels segles XIII i XIV en un vassall cada volta més dependent del senyor, sense possibilitat de contestació.

Generalment el camperol mudèjar es buscat com a mà d'obra barata o com a contribuent tant per les oligarquies urbanes com per l'aristocràcia feudal; i al mateix temps, és odiat pe la resta de la població, que periòdicament asalten les moreries, com a la Vall d'Uixó al 1337 quan els veïns de Sagunt saquejaren el terme. Sobrexplotats pels senyors els mudèjars patiran una reducció demogràfica fins al seu foragitament.

Dintre dels termes de les viles poblades pels cristians poden subsistir alqueries poblades per musulmans com és el cas de les alqueries d'Artesa i Tales al terme d'Onda, o de Mascarell i la Vilavella al de Nules, de Fesch al d'Almenara, o els musulmans del terme de Castelló. Si la política reial ha fet que el rei done aquestes petites aldees a un senyor distint del senyor de la vila principal, els conflictes jurisdiccionals estan servits.

És indicatiu el cas de l'alqueria de Tales que es segregada del domini reial i donada a Pere de Castellnou perquè la poble amb 30 moros casats, cadascun dels quals ha de pagar un *besant* d'argent anual al rei. Aquest senyor el 1260 regulà els drets a satisfer pels musulmans: han de pagar anualment la trigèssima part dels fruits com a *primicia* a l'església d'Onda; el *delme* de la collita al senyor; un *cens* de 20 diners per tafulla de terra; 1 diner per cada cabra, ovella o rusc; 3 sous per casa, 1 *besant* per casa per al rei. A part el senyor es reté els monopolis del molí que cobrarà per usar-lo. A la carta de poblament es reconeix als musulmans l'ús del seu dret de la *sunna*, la llibertat de moviments i el no acceptar testimonis cristians als seus plets.

La seua situació es pitjor que la dels pobladors cristians del mateix periode; els senyors estan en posició d'augmentar la presió fiscal i els mudèjars seran els primers en patir les conseqüències.

Seguint amb el mateix exemple a l'any 1293 l'Ordre de l'Hospital imposa a les alqueries d'Artesa i Tales unes noves contribucions: *host i cavalcada*, penes judicials o *calònies*, impost dels matrimonis, *çofres*, *aemprius* i *alaminatge*, 3 sous de *questia*, amés de les anteriors càrregues. Aquest augment de la pressió fiscal també el trobem a l'aljama de la Vall d'Uixó.

Altres cartes de poblament de la moreria d'Onda i de l'alqueria d'Artesa ens mostren la situació dels musulmans, que tenen que pagar els següents impostos: 8 sous anuals de *besant*, 1 dia de *sofra* per cada moro casat, una part de les cabres i ovelles destinades a la venda; la vintena part del preus de la venda de cases o terres als cristians. Reservantse el senyor els monopolis del molí i les *calònies*, i d'altra banda

se'ls reconeix el dret a tenir llur llei de la *sunna*; que en termes generals estan millor situats que els moros de Tales.

Les comunitats islàmiques urbanes i en molts casos les de les campinyes més riques situades als voltants de les ciutats foren reduïdes a miserables moreries confinades en un raval defora la ciutat o disseminades en les alqueries dels voltants, aquestes aljames les constituïen artesans, jornalers i parcers. Amb la desaparició dels elements urbans desapareix el marc no només polític sinó cultural de la societat musulmana.

Un altre factor de disgregació fou la progressiva senyorialització del territori durant el segle XIII i principis del XIV. Si als primers pactes el rei respecta la propietat de la terra als musulmans; després de les revoltes, la terra fou expropiada, de vegades restituïda als mateixos musulmans, però amb noves concessions que implicaven un augment de la pressió fiscal i el pagament d'un *cens* que implicava l'existència d'un nou domini eminent sobre la terra; un exemple del mateix són les *çofres* que pasen de ser un servei comunitari per aprovisionar i reparar les fortificacions a ser una corvea de treball per al senyor, canviable per un cens en diners.

La transformació de les condicions del musulmans es va fer progressivament, però ràpidament i de manera desigual, depenent del lloc que ocupaven, a les hortes costaneres les comunitats foren destruïdes o repartides en infims senyoriis. Mentre que a les zones muntanyenques de l'interior, grans aljames que havien conservat la terra i que eren gravades lleument per una fiscalitat alcorànica pogueren mantenir, en una situació menys canviant, les formes d'organització i de vida comunitària més paregudes a la dels seus avantpassats. Però finalment les aljames no podien suportar les noves exigències, tant senyoriales com eclesiàstiques (delmes, primícies, çofres...) que van fer més pesades les càrreges que en un principi tenien.

V. ESTUDI DE LES CARTES DE POBLAMENT MUSULMANES

Segons el que el professor Enric Guinot ha deduït comparant les cartes de poblament del nord del País Valencià, no hi ha una relació directa entre major o menor pressió senyorial i l'existència d'un o altre fur, sinó que aquesta pressió senyorial va lligada al lloc que ocupa el senyor que atorga la carta de poblament dins la pròpia jerarquia feudal. Així tenim que els resultats del Repartiment fet pels agents reials i les cartes de poblament senyoriales tenen unes característiques semblants.

La carta de poblament és el mitjà pel qual el senyor, per mitjà d'un mecanisme jurídic, s'apropia de part de l'excedent de producció del camperol.

A/Les cartes de poblament reials:

Es tracta del repartiment de terres franques sense pagar cap cens ni cap participació de fruits, solament un 1/3 del delme, sense prestacions personals. Resguardant-se el rei els monopolis que es concedeixen a altres personatges privilegiats a canvi d'un cens enfitèutic fix. Les aljames musulmanes són poblades segons el costum islàmic de la *sunna* i la *sharia*, i les cristianes segons els furs de Saragossa i València.

B/Les cartes de poblament del braç eclesiàstic:

Les cartes de l'Orde de l'Hospital, no graven la terra a cens, en canvi s'exigeixen serveis personals a cada poble per a treballar a la reserva senyorial. La part més important de la renda feudal correspon al delme i la primícia. Els frares es reserven tots els monopolis (forn, molí, botiga). Aquestes cartes de poblament presenten fortes diferències respecte a les dels altres senyoriis i a les del reialenc, essent clarament

desfavorables per al camperolat. Per la qual cosa la renda està constituïda per una ampla gamma d'exaccions, que resulten clarament més gravoses que les dels altres tipus de senyoriu.

A banda d'aquestes consideracions més generals, les cartes de poblament dels musulmans eren més desfavorables que les dels cristians, però les diferències de les cartes de poblament també corresponen a diferents moments del repoblament:

1/La carta d'Eslida de 1242, correspon al pacte del moment de la conquesta.

2/La carta de Vall d'Uixó de 1250 correspon a una nova ordenació de les condicions després de la 1ª revolta de 1247-48 de tipus pactista.

3/La carta de Tales correspon a una concessió senyorial sense cap tipus de pacte, amb només el reconeixement de l'ús de la lei musulmana.

A la segona carta d'Eslida de 1277 donada per Pere III després de la 2ª revolta de 1276, la diferència més gran entre aquesta i la de 1242, apart de les condicions és que a la primera hi apareixien sis pobles amb castells que formaven l'aljama de la serra d'Eslida, mentre que a la segona han desaparegut tres dels dits castells i en són reemplaçats per noves alqueries, amb la perduda de categoria que això representa.

En totes les aljames s'exigeixen delmes, partició de fruits, *çofres* o prestacions de treball en la localitat. El balanç general és el d'una situació més dura que a les cartes de poblament atorgades als cristians, més dura encara al senyoriu eclesiàstic que no al reialenc. Com a punts favorables es pot dir que a totes les aljames s'els reconeix el dret a la pràctica de la religió musulmana i de la seua llei (*sunna i sharia*), així com dels seus costums i s'afavoreix el reestabliment de pròfugs.

De les cartes de poblament analitzades cinc són atorgades pel rei Jaume I i tres pel rei Pere III, una a l'aljama de la Vall d'Uixó, dues a l'aljama d'Eslida, una als moros de Castelló, altra als moros de l'alqueria de Fesch a Almenara, i un altra als moros de Castalla i Biar, per tal que es traslladaren a Vila-real per formar una moreria; de les quals tres són donades pels monarques a un repartidor (Guillem de Pau, Pere de Castellnou i Bernat de Juneda) per tal que establezca una sèrie de moros casats en les alqueries, a canvi d'un besant anual de cens.

Una carta és atorgada per un noble laic, amb règim de subinfeudació, així Pere de Castellnou estableix les condicions més dures de totes les cartes estudiades per als seus vasalls de Tales.

Dues cartes son atorgades per les ordes militars, en aquest cas el Castellà d'Emposta de l'Ordre de l'Hospital, fra Raimon de Ribelles és qui estableix unes condicions semblants per a la Moreria d'Onda i l'alqueria d'Artesa.

VI. REGESTES DE LES CARTES DE POBLAMENT

1

1242, maig 29, Artana

Jaume I, concedeix carta de seguretat i poblament als musulmans de la serra d'Eslida i llocs d'Ain, Veo, Senguer, Palmes i Sueras.

ARV, Reial Cancelleria núm. 611, F.238r.

2

1276, juny 27, Xàtiva

L'infant Pere d'Aragó pacta les condicions d'establiment i pacificació dels musulmans de la serra d'Eslida després de la 1ª revolta general d'eixe any, fixant de nou les condicions del seu poblament.

ACA, Reial Cancelleria, registre núm.38, F 3r-v.

3

1250, agost

Jaume I pacta la rendició de la Vall d'Uixó i els reconeix tota una sèrie de privilegis i drets referits a les condicions del seu poblament al mateix lloc.

ARV, Reial Cancelleria núm. 611, F 229v-230r.

4

1260, novembre 5, Onda

Jaume I reforma i concreta les condicions de poblament dels musulmans de Castelló de la Plana, vassalls de l'Hospital de Sant Vicent de València.

AHN, Clergat, Pergamins de Poblet, carpeta núm. 2244

5

1276, octubre 21, València

Pere III atorga carta de poblament als musulmans de l'alqueria de Fesch al terme d'Almenara, perquè hi continuen vivint al dit lloc amb les mateixes condicions que abans.

ACA, Reial Cancelleria, registre núm. 38, F 62v.

6

1279, setembre 12, València

Pere III demana als moros que viuen a la frontera de Castalla i Biar que vagen a poblar el nou lloc de Vila-real, prop de Borriana.

ACA, Reial Cancelleria, Registre num 42, F 137

7

1245, juliol 21, Montblanc

Jaume I atorga les alqueries de Ribesalbes, Berita i Truxelles, situades al terme d'Onda, a Guillem de Pau i als seus perquè les poblen.

AHN, OOMM, Montesa, Llibre 542c, F 187

8

1256, març 13, Calataiud

Jaume I dóna permís a Pere de Castellnou senyor de l'alqueria de Tales -situada al terme d'Onda-, per a que pugui poblar-la amb trenta famílies sarraïnes.

AHN, OOMM, Montesa, caixa 2281-82

9

1260, maig 28, Onda

Pere de Castellnou, senyor de l'alqueria de tales -situada al terme d'Onda-, estableix les condicions de poblament per als musulmans del lloc.

AHN, OOMM, Montesa, llibre 542c, Fs. 48r-49r

10

1258 aprox.

Bernat de Juneda, veí d'Onda, atorga carta de poblament a diverses famílies musulmanes per tal de poblar les seues alqueries d'Artesa, Tales i Cavallera, situades al terme d'aquesta població.

ACA, Reial Cancelleria, registre núm. 10, F 79

11

1282, març 18, Onda

Fra Raimon de Ribelles, Castellà d'Emposta de l'Orde de L'Hospital, estableix de nou les condicions de poblament de la moreria d'Onda.

AHN, OOMM, Montesa, Llibre 820C, Fs. 93r-94v

12

1302, març 13, Onda

Fra Raimon de Ribelles, Castellà d'Emposta de L'Orde de l'Hospital de Jerusalem, concedeix les noves condicions de poblament de l'alqueria d'Artesa, al terme d'Onda.

AHN, OOMM, Montesa, Llibre 542c, Fs. 144v-145r

VII. BIBLIOGRAFIA

BABILONI TENA, S., *Borriol, en el umbral de la Plana*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló, 1984, ps. 61-105.

BARCELÓ TORRES, M.C., i altres, *Història de la Vilavella*, Ajuntament de la Vilavella, ps. 165-187.

BARCELÓ TORRES, M.C., "Las cartas árabes de Vila-real", *Estudis castellonencs* II, Diputació Castelló, Castelló, 1982, ps. 365-397.

BARCELÓ TORRES, M.C., "Historia Medieval (musulmana)", *La provincia de Castellon, tierras y gentes*. Caixa d'Estalvis de Castelló, Castelló, 1985, ps. 286-289.

BARCELÓ TORRES, M.C., *Minorías islámicas en el Pais Valenciano: Historia y dialecto*, Universitat de València.

BETI BONFILL, M., *Los primeros señores de Castellón*, Societat Castellonense de Cultura, ps. 7-23.

BUTZER, K.W. i altres, "Una alqueria islàmica medieval en la sierra de Espadán", *Butlletí de la Societat Castellonense de Cultura*, LXI, ps. 305-365.

ESTALL I POLES, V., "Reflexiones sobre la evolucion social de las comunidades musulmanas de Tales y Artesa -siglos XIII -XV", *Centre d'estudis municipal d'Onda* núm. 2, Ajuntament d'Onda, 1989, ps. 89-104.

FELIP SEMPERE, V., "Documents de la catedral de Tortosa referents a la villa i terme de Nules", *Estudis castellonencs* II, Diputació de Castelló, Castelló, 1986, ps. 461-472.

FERRER NAVARRO, R., "Una fundación de Jaime I: Villarreal", *Estudios Edad Media Corona Aragón*, tomo.X, 1975, ps. 403-437.

GARCIA SANZ, A. i GARCIA EDO, V., *La carta pobla d'Onda de 1248*, Ajuntament d'Onda, Onda, 1991.

GARCIA GARCIA, H., *Historia de la Vall d'Uxó*, Ajuntament de la Vall d'Uixó, 1982, ps. 29-61.

GARCIA OLIVER, F., *Terra de feudals*, Alfons el Magnànim, València, 1991, ps. 43-66.

GUICHARD, P. i MESADO, N., *Un menut poble del Pais València durant l'epoca musulmana: Borriana*, Ajuntament de Borriana, Borriana, 1976, ps. 23-33.

GUICHARD, P., "Los origenes islamicos", *Borriana en su Historia* I, Ajuntament de Borriana, Borriana, 1987, ps. 71-77.

GUICHARD, P., "Les communautés rurales en Catalogne et dans le Pays Valencien (IXe siecle XIVE siecle)", *Flaran 4: Les communautés villageoses en Europe occidentale du Moyen Age aux Temps Modernes*, 1982, Ed. Alfons el Magnànim, ps. 93-114.

GUINOT RODRIGUEZ, E., "El problema de la renta feudal y los fueros. Un análisis de las cartas pobla del siglo XIII en el norte de Castellón", *Saitabi* T. XXXIII, 1983, ps. 59-83.

- GUINOT RODRIGUEZ, E., *Les cartes de poblament medievals valencianes*, Generalitat Valenciana, València, 1991.
- JAUME I, *Crònica o Llibre dels Feits*, Edicions 62, Barcelona, 1982.
- ORTELLS, V., *Geografia Urbana y del poblamiento de la plana de Castellón*, Diputació de Castelló, Castelló, 1987.
- RAMON DE MARIA, P., *El repartiment de Borriana i Villarreal*, Universitat de València, València, 1935.
- ROBERT I. BURNS, J.C., *L'Islam sota els croats*, Tres i Quatre, València, 1989.
- ROBERT I. BURNS, J.C., *Moros, cristians i jueus en el regne croat de València*, Tres i Quatre, València, 1987, ps 99-107 i 395-401.
- RUFINO GUINOT, A., "Nuestro pasado", *El museo historico municipal de Borriana*, Ajuntament de Borriana, Borriana, 1991, ps. 69-70.
- SANCHEZ ADELL, J. i GUICHARD, P., "La carta puebla de Benimahomet. Colección de Cartas Pueblas. CVII", *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, LX, Castelló, 1984, ps.349-365.
- TORRÓ I ABAD, J., "Sobre ordenament feudal del territori i trasbalsaments del poblament mudèjar. la Valentiana Montanea (1286-1281)", *Afers*, volum.IV/7, 1988-89, ps. 95-124.
- TORRÓ I ABAD, J., *Poblament i espai rural transformacions històriques*, Ed. Alfons el Magnànim, València, 1990.
- V.V.A.A., "L'origen del regadiu", *Afers*, volum IV, 1988-89, ps. 24-53.